

A TESZ. UTALÓRENDSZERE ÉS A SZLÁV JÖVEVÉNYSZAVAK

HORVÁTH LÁSZLÓ

1. Az etimológiai szótárakról szóló ismertetések — így a TESz. kritikái is — nyilvánvalóan sok szempontból különböznek egymástól; közös vonásuk viszont, hogy vagy egyáltalán nem, vagy csak egy-két általános megjegyzés erejéig foglalkoznak a szótár utalórendszerével. Ez részben érthető, hiszen a szótár használói többnyire az egyes szavak eredeztetésére kíváncsiak, az etimológiai szótárt nem úgy olvassák, mint egy regényt, sőt nem is úgy, mint például egy összefoglaló grammatikát. Mégis úgy vélem, hogy az utalórendszer kérdése méltatlanul szorul háttérbe. Számos kutató (nem csupán a nyelvészek köréből) nemcsak egy-egy szó eredetét szeretné megtudni, hanem **szócsoportok** és azok **összefüggései** iránt is érdeklődik, például jelentésbeli és művelődéstörténeti kapcsolatok feltárására törekedve. Nélkülözhetetlen segítséget nyújthat tehát a pontosságra és a következetességre ügyelő, a lehetőségekhez mérten széles körű utalások rendszere. — Bár lényegesnek tartom az utaló szócikket (vö. TESz. I, 24), valamint az egyes szócikkek belüli hang-, alak- vagy jelentéstani utalásokat, most csak a kifejezetten etimológiai összefüggések jelzésével (a TESz. szócikkeinek a szakirodalom felsorolását követő szakaszával) foglalkozom.

A TESz. nem utolsósorban éppen utalórendszerének köszönheti, hogy a világszerte elismert szótárak többségénél jóval sokoldalúbban és eredményesebben láttatja az etimológiai összefüggéseket; ugyanakkor a TESz. Achilles-sarka is éppen az utalórendszer, amelynek pontosabbá tételére és bővítésére egyaránt szükség van. — A bajok nagyobb része abban gyökerezik, hogy a TESz. kötetei nem jelenhettek meg együtt, így az utalások egyeztetése szinte lehetetlenné vált. Természetes hibaforrás a szócikkírói, ellenőri, szerkesztői figyelem végessége: ne feledjük, hogy a TESz. munkaközösségének hatalmas mennyiségű szócikkkel kellett megbirkóznia. A TESz. sok szerző munkája: ez egyrészt megnehezítette az utalások összehangolását, másrészt az egyes szócikkírók eltérő gondolkodásmódjukból és képességeikből adódóan különböző mértékben terjesztették ki vizsgálódásukat a szócikkek kapcsolatrendszerére.

A következőkben néhány szempont és ötlet ismertetésével szeretnék hozzájárulni ahhoz, hogy a készülő Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen (= EWUng.) utalórendszere teljesebb legyen a TESz.-belinél. Nem

térek ki most azokra a hibákra (utalások nem létező címszavakra, egyoldalú utalások a kölcsönösség helyett, apróbb pontatlanságok), amelyeknek a kiszűrése elengedhetetlen, de jórészt csak technikai feladat.

Az utalások bővítésére minden eredetkategóriában szükség volna, bár eltérő arányban. A választásom azért esett éppen a szláv jövevényszavakra, mert az EWUng. munkatársaként (az onomatopoeitikus szavak mellett) az e körbe vonható szócikkeket dolgozom ki, tehát leginkább velük kapcsolatban volt és van módon és szükségem a távolabbi összefüggések megfigyelésére. — Vizsgálatomhoz természetesen a TESz. szócikkei, továbbá Kniezsa és Vasmer művei (SzlJsz. ill. REW.) szolgáltak alapul. Szükség esetén segítségül hívtam a Pokorny-féle indoeurópai etimológiai szótárt, a világnyelvek és több szláv nyelv legfontosabb etimológiai szótárait is.

2. A TESz. — igen helyesen, alkalmat adva sokféle érdekes művelődéstörténeti, jelentéstani stb. vizsgálatra — nemcsak azokra a kapcsolatokra utal, amelyek a magyar szókészletben belül maradva is felfedezhetők, hanem azokat is jelzi utalásaiban, amelyek csak az átadó nyelvekben vagy a végső forrásra tekintve érhetők tetten. Ezt gyakran tapasztalhatjuk a szláv jövevényszavakra nézve is, de a lehetőségek olykor kihasználatlanul maradnak. Véleményem szerint rendkívül hasznos lenne, ha az EWUng. a hiányok nagy részét pótolni tudná, már csak azért is, mivel a hiányzó utalások többsége mind az adott összefüggés lényegességét, mind annak valószínűségét tekintve eléri a TESz.-ben meglévőket.

Az utalások „pótlistáját” olyan jövevényszavak felsorolásával kezdem, amelyek „szláv szinten” függenek össze egymással: *aszat* : *osztön*, *osztörű*; *bab* : *babkalevél*, *babkáros*; *bab* : *bolonyik*; *barát* : *bátya*; *barkó*¹ : *bor*⁻¹ : *borona*¹; *cseber* : *csobán*¹; *cserép* : *csorba* : *serpenyő*; *dinnye* : *doh* : *dunya*; *gát* : *gatya*; *gerenda* : *gerendely*; *goromba* : *görbe*; *paritty* : *per*¹ : *perpence*; *rag*¹ : *rogosz*; *udvar* : *verőce*. — Kapcsolatokat fedezhetünk föl alapszó és igekötős ige között: *láz*¹ : *palázol*; — előképzős és képzett szó között: *pázsit* : *zsír*; — igekötős és képzett szavak között: *aszag* : *gánica*; *gálna* : *kalinca* : *kálista* : *zákány*; *métely* : *pamat*, *pemete*, *poszmat*, *szemét*; *ugar* : *zsarátnok*; ugyanez az altípus az igekötősön kívül másféle összetétellel is kombinálva: *motolla* : *pólya* : *venyige* : *vihar* : *villa*¹ : *vitla*; — igekötős, összetett és előképzős szó között: *ebéd*, *medve* : *pajor*. Igekötős ige és összetett szó kölcsönös utalása valószínűleg meg az *abál* : *szamovár* párban.

A következő utalások még inkább tágítják a szótár horizontját, hiszen részben az indoeurópai szintű rokonságra és az úgynevezett végső forrásra hívják fel a figyelmet, részben pedig a szavak keletkezésének és vándorlásának különféle állomásait érintik: *akna* : *okuláré*, *ókumlál*; *albínó* : *album* : *laboda*; *ametiszt* : *medve* : *metán*, *méz*; *arany* : *zelnice* : *zsolna*; *asztag* :

detektív, detektor, téglá, teketória, tóga; barack : perzsa; barázda : bárcs : bór- : borosta; bérmál : farmer, firma; bicikli : bicsak : bigámia : billió : bricska; cejte : cüg; csajka¹ : felsál; cseret : csoroszlya : kard; cseter : kárt¹, kvaterka stb.; csin : poéta; csinvat : sín; csira¹ : steril; expedíció : fércel : fuszekli : futball : pad : pedál, pedikűr, podagra, pódium; filkó : filológus : filoszemita : filozófia : fülemüle; firol : furik, furmány, furvézer, fuvar; fókusz : pogácsa; font : pénz : púd; iga : jóga; karaj : karima : ráma : strand; kóló stb.: kultúra stb.; korong : rang, ring¹; lucerna, lucfenyő : luxus : lüster; purga : spárga¹; saláta stb.: szalad²; sógor : szabad : szesztra : szórór; spórol : szapora; szövétnek : vitrázs, vitrin : vitriol; treff : tretina : tricikli : trillió : tripla : trojka; varádics : vereten : vers¹ : verszt; venyige : vincel-
lér : vinkó, vinyetta. — Nehezebbé teszik az összefüggések felismerését (de az utalások szükségességét nem kérdőjelezi meg) a szláv igekötők és más összetételi előtagok: cége : disszidens : naszád : rásza : szomszéd; esztováta, pászta, poroszló, posztó : stand : státus stb.: zászló; barlang : láger : laz-
nak, palozsna, palozsnak, parlag, zálog; nyavalya : voluntér; vanna, vendely, ventillátor : viheder, vitorla : zivatar.

A kört tovább tágitva eljutunk az indoeurópai—uráli kapcsolatok utalásos tükrötetéséig: árva : rab, rabota, robot; centenárium : centi : csentéz : csimpolya : száz : toklász; hidra : hidrogén : vécé : vidra : víz : vodka, vödör.

3. Az utalások bővítésére más etimológiai kategóriákban is nagy szükség lenne, az EWUng. munkaközösségére sok feladat vár ezen a téren. Biztos vagyok benne, hogy a szláv jövevényszavak kapcsolatainak felderítése közben szerzett tapasztalatokat körükből kilépve is igen jól hasznosíthatjuk. Hadd említsek csak egyetlen példát: vizsgálódásom eredményei azt mutatják, hogy fokozott figyelmet érdemelnek az átadó nyelvek összetett szavai.

Az utalások pontosítása és bővítése mellett gazdaságos szerkesztett-ségüket is nagyon fontosnak tartom, a redundáns utalások ugyanis erősen megnehezítik a tájékozódást. Az utalórendszert szerintem kulcspontok keresésével, lépcsőzetesen célszerű felépíteni, e módszer bemutatása azonban külön tanulmányt igényelne.

Bízom benne, hogy azok a szempontok és ötletek, melyeknek ismer-
tetésére most lehetőségem nyílt, hozzájárulnak ahhoz, hogy minél több
kutató felismerje és elismerje egy sajnálatosan elhanyagolt és csak látszólag
formális etimológiai és lexikográfiai kérdés jelentőségét.